

Marges voor nationaal arbobeleid zullen snel kleiner worden

C.J.Vos, H.G. de Gier

Nog een paar maanden en dan is het zover. Eind 1992 moet er één Europese binnenmarkt zijn. In samenhang met die economische dimensie van de Europese eenwording wordt herhaaldelijk gewezen op het belang van de sociale dimensie. Toch zijn er over dat laatste nogal wat twijfels. Twijfels die er als gevolg van de Maastrichtse top in december van het vorig jaar niet minder op zijn geworden.

Immers, een supranationale regeling van de medezeggenschap (de Euro-OR) laat al lang op zich wachten. Op het terrein van de sociale zekerheid volstaan de Lid-Staten met een zorgvuldige afbakening van het eigen domein. En de met enige spanning verwachte communautaire sociale dialoog blijft vooralsnog steken in tot niets verplichtende intentieverklaringen.

Maar er is één uitzondering. Over de voortgang bij de harmonisering op het terrein van de arbeidsomstandigheden bestaat weinig verschil van mening tussen de Lid-Staten. Op dit punt vertoont de Europese Commissie dan ook al geruime tijd een opmerkelijke produktiviteit. In dit artikel staan we stil bij een aantal recente ontwikkelingen op het vlak van arbeidsomstandigheden op Europees niveau. Ook een vooruitblik naar wat er ten aanzien hiervan in de nabije toekomst valt te verwachten. Om een zo scherp mogelijk beeld te krijgen, zullen we de ontwikkelingen ordenen en beschrijven aan de hand van de drie fasen die doorgaans in het beleidsproces worden onderscheiden. Dit zijn achtereenvolgens: (a) de fase van de beleidsvoorbereiding; (b) de fase van de beleidsontwikkeling; en ten slotte (c) de fase van de beleidseffectuering (inclusief de handhaving van de regels).

Voorbereiding

Het ligt voor de hand te verwachten, dat alvorens richtlijnen op het terrein van de arbeidsomstandigheden tot stand komen daaraan een grondige beleidsontwikkeling op EG-niveau, gebaseerd op onderzoek en consultatie, vooraf is gegaan. Per slot van rekening kan er op verschillende gebieden gesproken worden van een Europese onderzoekstraditie, bijvoorbeeld vanuit de EGKS, de Europese Stichting te Dublin en vanuit verschillende Europese Di-

Ook voor de scheepvaart zijn Europese richtlijnen in aantocht.

Foto: Chris Pennarts

rectoraten-Generaal, zoals no. XII (wetenschappen, onderzoek en ontwikkeling) en no. XIII (telecommunicatie, informatie-industrieën en innovatie). In de praktijk zijn er bij die beleidsontwikkeling wel wat kanttekeningen te plaatsen. In veel gevallen is bij de voorbereiding van richtlijnen vooral gebruik gemaakt van in de Lid-Staten beschikbare kennis en ervaring, bijeen gebracht in daartoe vrij willekeurig samengestelde deskundigencomité's. In sommige gevallen (bijvoorbeeld bij de machinerichtlijn) heeft bestaande (Franse) wetgeving model gestaan voor de richtlijn. Voor zover traceerbaar is slechts in beperkte mate (zoals bij de Kaderrichtlijn) geput uit de resultaten van vergelijkend onderzoek. En waar er van tevoren wel onderzoeksgegevens beschikbaar waren (bijvoorbeeld bij de

Europese Stichting) bleek ook hier de kloof tussen onderzoek en beleid moeilijk overbrugbaar.

Naar het zich nu laat aanzien is momenteel op het terrein van het arbeidsomstandighedenbeleid een tendens tot versterking van de aandacht voor en een meer systematische aanpak van onderzoek en beleidsontwikkeling merkbaar. Dit manifesteert zich onder andere in de (in het Europees Handvest van Sociale Grondrechten van december 1989) aangekondigde oprichting van een Europees Agentschap voor de veiligheid en de gezondheid op het werk. Dit Agentschap is vooral bedoeld ter ondersteuning van de beleidsontwikkeling op dit gebied, waarbij de in de Lid-Staten beschikbare kennis verzameld en doorgegeven zal worden.

Ontwikkeling

Allereerst geven we een beeld van de beleidsvorming op EG-niveau. Daaronder verstaan we hier de totstandkoming van de EG-regelgeving op arbogebied. Daarbij gaat het om het totaal aan EG-activiteiten op het gebied van veiligheid en gezondheid. Dit om te onderbouwen, dat het Nederlandse arbobeleid niet alleen beïnvloed wordt door de zogenaamde 118A-richtlijnen, maar vooral ook vanuit de samenloop met andere richtlijnen op gebieden als de interne markt, de landbouw, het vervoer, het milieu en de consumentenbescherming. Het punt van de samenloop is tot op heden ten onrechte vaak onderbelicht. De meeste beschouwingen over Europees arbeidsomstandighedenbeleid blijven beperkt tot de typische - door het genoemde DG-V geformuleerde (118A) - arborichtlijnen.

In de jaren waarin het Europese eenwordingsproces nog stagneerde (vóór 1985) vertoonde de harmonisatie op het gebied van de veiligheid en gezondheid op het werk niettemin al een gestage voortgang. Op basis van vierjarige actieprogramma's kwamen verschillende richtlijnen tot stand, zoals de uit 1980 daterende Kaderrichtlijn inzake chemische, fysische en biologische agentia en de daarop gebaseerde bijzondere richtlijnen (lood, asbest, lawaai, kankerverwekkende stoffen). Een bijzondere impuls vormde de inwerkingtreding van de Europese Eenheidsakte per 1 juli 1987. Hiermee werd, door middel van art. 118A, een (nieuwe) juridische basis geschapen voor de richtlijnen op dit gebied. Bovendien opende de Eenheidsakte de mogelijkheid tot besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid in plaats van unanimiteit. Het gevolg was dat het aantal richtlijnen sterk werd uitgebreid. Na de aanvaarding van de belangrijke Kaderrichtlijn over veiligheid en de gezondheid op het werk in 1989 volgde een groot aantal op deze Kaderrichtlijn gebaseerde bijzondere richtlijnen, zoals ten aanzien van arbeidsplaatsen (1989), arbeidsmiddelen, inclusief het gebruik van machines (1989) en van persoonlijke beschermingsmiddelen (1989), het hanteren van zware lasten (1990), beeldschermwerk (1990), bescherming tegen carcinogene en biologische agentia (beide 1990), uitzendarbeid (1991), mobiele bouwplaatsen en bescherming van zwangere werknemers. En daarmee is het eind nog niet in zicht. Inmiddels zijn er nog diverse andere richtlijnen in aantocht, zoals ten

aanzien van de arbeidstijden, de winningsindustrie, de scheepvaart, de werktijden van jongeren, het transport, de fysische agentia en de voorlichting aan werknemers.

Nederland

Voor een groot deel van de zojuist vermelde richtlijnen geldt, dat de implementatie, ofwel de omzetting in de Nederlandse (arbo-)wetgeving voor 1 januari 1993 zal moeten plaatsvinden. De meest recente richtlijnen zullen in later stadium (veelal binnen twee jaar na de datum van vaststelling) geïmplementeerd moeten worden. Bij de genoemde richtlijnen gaat het om richtlijnen, afkomstig van het Brusselse DG-V, die rechtstreeks ingrijpen op het Nederlandse arbobeleid en gericht zijn op de bescherming van werknemers tegen de effecten van stoffen of werkzaamheden. In het algemeen kunnen deze typische arborichtlijnen ook worden aangeduid als 'gebruiksrichtlijnen'. Zij bevatten namelijk verplichtingen voor het handelen van werkgevers en werknemers op de werkplek. Daarnaast is er nog een groot aantal richtlijnen, waarvoor andere Directoraten-Generaal van de EG de primaire verantwoordelijkheid hebben en die eveneens van grote invloed zijn op het Nederlandse arbeidsomstandighedenbeleid in brede zin. Dit betreft in grote lijnen de samenloop van werknemersbescherming met de maatregelen van de Directoraten-Generaal III (interne markt en industrie), VI (landbouw), VII (vervoer), en XI (milieuzaken, nucleaire veiligheid en civiele bescherming). Veelal ligt de primaire verantwoordelijkheid voor de implementatie van de van deze DG afkomstige richtlijnen in Nederland bij andere departementen dan het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). Niettemin bestaan er in een groot aantal gevallen aanmerkelijke raakvlakken met het SZW-beleid. Op deze raakvlakken wordt achtereenvolgens kort ingegaan:

a. Opheffing van handelsbelemmeringen:

Het meest prominent in dit verband zijn de richtlijnen op het terrein van de opheffing van technische handelsbelemmeringen, afkomstig van DG-III.

Een belangrijke impuls vormde hier het in 1985 verschenen 'Witboek inzake de voltooiing van de interne markt' van de toenmalige commissaris Lord Cockfield. Daarin staan 279 onderwerpen vermeld, waarvoor vóór eind 1992 onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuurs-

rechtelijke bepalingen in de Lid-Staten moet plaatsvinden. Die bepalingen hebben betrekking op terreinen als volksgezondheid, werknemers-, milieu- en consumentenbescherming. Eisen die vanuit deze invalshoeken in de Lid-Staten aan producten en goederen worden gesteld vormen een handelsbelemmering. De opheffing daarvan vindt plaats via richtlijnen, waarvoor art. 100A van de Europese Akte de juridische basis vormt.

In de loop van de jaren is op dit gebied een groot aantal richtlijnen tot stand gekomen, waarvoor in Nederland het Ministerie van Economische Zaken primair verantwoordelijk is. Niettemin zijn veel van die richtlijnen mede relevant voor het arbeidsomstandighedenbeleid en vindt de implementatie mede via dit beleidstraject plaats. Om enkele voorbeelden te noemen: uit het jaar 1984 dateren richtlijnen ten aanzien van het geluidsniveau van compressoren, hef- en hijswerktuigen, elektrische liften, het geluidsniveau van torenkranen en van pneumatische hamers, alsmede ten aanzien van drie soorten gasflessen; in 1986 kwamen er richtlijnen omtrent bouwmachines (nrs. 295 en 296), graafmachines (EG/662) en transportwerktuigen (EG/663).

Tot 1985 was de regelgeving op dit gebied een moeizame zaak, omdat tal van technische details in de richtlijnen zelf geregeld moesten worden. Hierin kwam verandering doordat op 7 mei 1985 besloten werd te kiezen voor een 'nieuwe aanpak'. Deze houdt in dat in de richtlijnen op dit gebied voortaan volstaan wordt met het aangeven van fundamentele veiligheids- en gezondheidsvereisten. Vervolgens vindt de uitwerking van de technische details plaats via een proces van normalisatie. Parallel aan de 'nieuwe aanpak' ontstond de 'globale aanpak'. Deze houdt in, dat via een certificatieregime moet worden vastgesteld of de fundamentele gezondheids- en veiligheidsvereisten in een richtlijn in de praktijk worden nageleefd. De in 1989 vastgestelde machine-richtlijn, met als deadline voor implementatie via (herziening van) de Wet Gevaarlijke Werktuigen 1 januari 1992, is op basis van deze 'nieuwe aanpak' tot stand gekomen.

b. Transport:

Het EG-beleid ten aanzien van het vervoer over de weg, per spoor en over de binnenwateren is om twee redenen van bijzondere betekenis. In de eerste plaats vindt de EG-regelgeving op dit gebied voor een be-

langrijk deel plaats in de vorm van verordeningen. Dit is EG-wetgeving die, anders dan richtlijnen, letterlijk en tevens rechtstreeks geldt voor de burgers in de Lid-Staten en voor hen derhalve dezelfde betekenis heeft als een wet van de eigen nationale overheid. De eerste verordening inzake de rij- en rusttijden in het wegvervoer dateert al van 1969 (69/543). Verder zijn te noemen: de verordeningen 85/3820 en 85/3821, respectievelijk betreffende harmonisatie van bepaalde voorschriften van sociale aard voor het wegvervoer en het controle-apparaat in het wegvervoer.

In de tweede plaats is opmerkelijk, dat op basis van deze verordeningen op 23 november 1988 een richtlijn is vastgesteld inzake standaardprocedures voor de controle op de toepassing van beide verordeningen. Via deze richtlijn wordt (ondermeer) voorgeschreven op welke wijze en met welke frequentie controles op de werk- en rusttijden in het wegvervoer dienen plaats te vinden. Andere regelgeving op dit gebied betreft (ondermeer) technische voorschriften voor binnenschepen (1982), de vakbekwaamheid in het wegvervoer (76/914), voorschriften voor vrachtwagencombinaties (onder andere 89/338).

Inmiddels zijn er ook EG-richtlijnen in voorbereiding, die specifiek gericht zijn op de bescherming van werknemers in het transport, de visserij en de medische hulpverlening in de zeescheepvaart (gebaseerd op art. 118A van de Europese Akte).

c. Landbouw en visserij:

Ook op dit terrein ontwikkelt de EG diverse activiteiten. Van belang is een groot aantal (100A-)richtlijnen ter beveiliging van landbouwtrekkers. Van 1978 dateert een richtlijn over bestrijdingsmiddelen in de landbouw (78/631). Daarnaast wordt al enige tijd gewerkt aan de totstandkoming van een toelatingsbeleid op grond van deze richtlijn. Daarbij gaat het om de vaststelling van een lijst van toe te laten stoffen, waarbij Lid-Staten verplicht zijn bestrijdingsmiddelen, die in een andere Lid-Staat zijn toegelaten, ook in eigen land te accepteren. Verder is vermeldenswaard, dat bij de eerder genoemde Kaderrichtlijn voor veiligheid en gezondheid van 1989 de landbouw was uitgezonderd. In verband hiermee is een bijzondere (118A-)richtlijn in de maak, gericht op de bescherming van de werkenden in deze sector.

d. Milieu en consumenten:

Het gebruik van bepaalde produk-

tiesystemen of stoffen kan gevolgen hebben zowel voor het milieu als voor de betrokken werknemers. En vrij verhandelbare machines of gereedschappen kunnen door werknemers én doe-het-zelvers worden gebruikt. Dit verklaart de samenhang tussen werknemersbescherming enerzijds en milieu- en consumentenbescherming anderzijds.

Op het gebied van gevaarlijke stoffen, oplosmiddelen, verfprodukten en dergelijke zijn vanaf 1967 verschillende richtlijnen tot stand gekomen. Deze zijn grotendeels samengevat in de bij Raadsbesluit van 7 juni 1988 vastgestelde richtlijn inzake de indeling, verpakking en het kenmerken van gevaarlijke preparaten (88/379; laatstelijk gewijzigd bij richtlijn 90/492). Op basis van art. 10 van deze richtlijn is op 5 maart 1991 een nieuwe richtlijn geïntroduceerd ten behoeve van de opbouw van een systeem van veiligheidsinformatiebladen (91/155). Voorts wordt vanuit DG-XI gewerkt aan een verordening inzake het verzamelen van gegevens over stoffen en het systematisch beoordelen van de risico's van dergelijke stoffen voor mens en milieu.

Sinds 1982 bestaat er een richtlijn over de risico's van zware ongevallen bij bepaalde industriële activiteiten, de zogenoemde 'Post-Seveso-richtlijn' (82/501). Inmiddels wordt deze richtlijn grondig herzien, waarbij het de intentie is ook expliciet aandacht te schenken aan de bescherming van de betrokken werknemers.

Van DG-III afkomstig is een richtlijn betreffende algemene produktveiligheid, gericht op de bescherming van de consument.

e. Stralingsbescherming:

Voorts zijn er nog richtlijnen ter bescherming van werknemers, die hun juridische basis hebben in het Euratom-verdrag van 1957. Dit betreft de richtlijn waarin de bescherming tegen de risico's van ioniserende straling is vastgelegd (1976, no. 579; herzien bij richtlijn 80/836). Bovendien is er sinds enige tijd een richtlijn ter bescherming van andere dan de rechtstreeks bij nucleaire installaties betrokken werknemers (90/641), die eind 1993 van kracht moet zijn.

Tot zover een overzicht van de meest relevante richtlijnen. Hieruit blijkt dat het nationale arbobeleid langs twee sporen in toenemende mate vanuit Brussel wordt beïnvloed: enerzijds via de 118A-richtlijnen; anderzijds via de samenloop met andere hier genoemde beleids-

terreinen. Op deze wijze zullen de marges voor nationaal beleid op dit gebied steeds kleiner worden. Dit wordt nog eens onderstreept in het in december 1991 verschenen Integraal Beleidsplan Arbeidsomstandigheden (IBA) van het DGA. Daarin wordt in het onderdeel 'overdracht van bestuurlijke verantwoordelijkheden' opgemerkt: 'Wat de beleidsvorming betreft, kan er in feite nu al gesproken worden van een gedeeltelijke verlegging van overheidsverantwoordelijkheden naar het EG-niveau. Immers, het nationale beleid op dit gebied wordt in toenemende mate door de Europese Gemeenschap beïnvloed.'

Hoewel het moeilijk is daarvan een meer precieze kwantitatieve schatting te geven, zal het op grond van het voorgaande overzicht duidelijk zijn dat een groot deel van de bij werknemersbescherming denkbare thema's inmiddels door de EG-regelgeving wordt bestreken.

Uitvoering en handhaving

Elders is al beschreven, dat de EG een vrij stringent beleid hanteert ten aanzien van de vormgeving van implementatie van de richtlijnen. De EG oefent daarop ook toezicht uit door middel van de in alle richtlijnen opgenomen verplichting aan de Lid-Staten om de EG te informeren over de manier, waarop de implementatie heeft plaatsgevonden. Met de Top van Maastricht van december vorig jaar lijkt daarin verandering te komen. Op grond van het daar overeengekomen 'protocol betreffende de sociale politiek' kan een Lid-Staat de sociale partners, indien zij daarom gezamenlijk verzoeken, belasten met de tenuitvoerlegging van vastgestelde richtlijnen (art. 118, vierde lid). In principe opent deze passage de mogelijkheid tot implementatie via CAO. Overigens moet ook hier de betrokken Lid-Staat zelf uit het oogpunt van rechtsgelijkheid en rechtszekerheid 'alle maatregelen treffen om de in deze richtlijnen voorgeschreven resultaten te allen tijde te kunnen waarborgen'. Dit kan bijvoorbeeld door middel van algemeen verbindend verklaren van de desbetreffende CAO-bepalingen. Laat de EG (wellicht) op basis van het subsidiariteitsbeginsel wat meer ruimte ten aanzien van de vorm van de implementatie; wat betreft de inhoud daarvan lijkt zij veeleer de duimschroeven strakker aan te halen. Beginnend met de implementatie van de Kaderrichtlijn van 1989 en vervolgens ook ten aanzien van de implementatie van de richtlijn arbeidsplaatsen organiseert de EG thans regelmatig bijeenkomsten met

de Lid-Staten, met als doel tot een zo groot mogelijke harmonisatie te komen.

De conclusie is, dat waar het groeiende aantal richtlijnen leidt tot beperking van de beleidsmarges op nationaal niveau, het verscherpte toezicht op de wijze van implementatie en de eigen (EG-)manoeuvreer-ruimte bij richtlijnaanpassingen leiden tot een verdere inperking van de vrije ruimte voor beleidsvorming voor de Lid-Staten. Daar komt nog bij dat op grond van recente uitspraken van het Europese Hof van Justitie een Lid-Staat bij niet-tijdige implementatie niet langer alleen door de Europese Commissie in gebreke kan worden gesteld. Individuele burgers die kunnen aantonen dat zij schade hebben geleden door niet-tijdige implementatie van een richtlijn kunnen hun land daarvoor voortaan aansprakelijk stellen (arresten Francovich en Bonifaci van 19 november 1991). Van genoemde uitspraken gaat zonder twijfel een preventieve werking uit op het gedrag van de Lid-Staat.

Het ligt daarnaast voor de hand dat, naarmate het harmonisatieproces verder zal zijn gevorderd, er meer aandacht komt voor de manier waarop in de Lid-Staten wordt toegezien op de naleving van de EG-verplichtingen. Immers, nét als technische handelsbelemmeringen kan ook het niet naleven van verplichtingen concurrentie-valsing in de hand werken. In verband hiermee bevatten diverse richtlijnen de verplichting, dat de Lid-Staten periodiek moeten rapporteren over de manier waarop de bepalingen van de desbetreffende richtlijn in de praktijk worden uitgevoerd. Dergelijke rapportages moeten worden ingediend bij de Commissie, die vervolgens het Europees Parlement, de Raad, het Economisch en Sociaal Comité en het Raadgevend Comité voor de veiligheid, de hygiëne en de gezondheidsbescherming op de arbeidsplaats daarvan in kennis stelt. Inmiddels heeft het Europees Parlement het initiatief genomen om te komen tot een richtlijn, om meer in het algemeen minimumvereisten voor de inspectie van de veiligheid en de gezondheid van werknemers vast te leggen (DOC\RESRCH\113395). Op grond van dit soort ontwikkelingen is te voorzien, dat de EG ook wat betreft de beleidsuitvoering in de toekomst in toenemende mate de vinger aan de pols zal houden. Overigens dient te worden vermeld dat de handhaving van Europese regels ook langs preventieve weg nader gestalte zal krijgen door de me-

de door de EG geïnitieerde verschuiving van schuldaansprakelijkheid naar risico-aansprakelijkheid in de wetgeving ten aanzien van arbeidsongevallen, beroepsziekten en produktveiligheid. Door de omkering van de bewijslast die deze ontwikkeling met zich mee brengt, hoeft niet langer het slachtoffer de schuld van de tegenpartij te bewijzen, maar dient juist de tegenpartij zijn eigen onschuld aan te tonen.

In de sfeer van de beleidsuitvoering in Nederland valt nog op andere, min of meer indirecte effecten van het EG-beleid te wijzen. De eerder genoemde 'globale aanpak' brengt met zich mee, dat de keuring van produktiemiddelen kan plaatsvinden door erkende certificeringsinstellingen. Die erkenning houdt tevens in dat zij, zodra dergelijke instellingen in één Lid-Staat zijn geaccepteerd, tevens op de markt in andere Lid-Staten kunnen opereren. Voor ons land is dit aanleiding geweest voor de begin 1992 aangekondigde privatisering van de Dienst voor het Stoomwezen. Bovendien behoeft het certificeringsregime in beginsel niet beperkt te blijven tot produktiemiddelen. Een dergelijk regime kan ook gehanteerd worden bij de toetsing van zorgsystemen, zoals op het gebied van de arbozorg, de veiligheids- en bedrijfsgezondheidszorg. In de adviesaanvraag aan de Arboraad van 2 januari 1992 over de implementatie van de Kaderrichtlijn is met de toepassing van deze methodiek rekening gehouden.

Conclusies

Het voorgaande overziende kunnen we concluderen dat de invloed van de EG op de gehele arbobeleidscyclus (van beleidsvoorbereiding via beleidsontwikkeling tot beleidsuitvoering) nog steeds groeiende is. Er vindt daarbij een geleidelijke verschuiving plaats naar de fase van de beleidsuitvoering c.q. handhaving van EG-regels. In deze ontwikkelingsgang is 1992 zeker geen eindpunt. Een en ander betekent tegelijkertijd dat de marges van de nationale overheden voor het voeren van een geheel eigen arbobeleid binnen de beleidscyclus na 1992 vrij fors zullen afnemen.

De hier aangezette lijnen verder doortrekkend kan dit de volgende prognoses voor het arbobeleid in de komende jaren opleveren:

- in de sfeer van de beleidsvoorbereiding zal de EG aankoersen op een meer op Europese leest geschoeid onderzoeksbeleid. Niet ondenkbaar is dat dit zal uitmonden in meer in-

- ternationale taakverdeling en specialisatie op onderzoekgebied;
- wat betreft de beleidsontwikkeling zijn nog diverse richtlijnen op meerdere beleidsterreinen in aantocht, hoewel men in de loop van de jaren negentig een stabilisering mag verwachten. Bovendien wordt het toezicht op de wijze van implementeren door de Europese Commissie en het Europese Hof van Justitie stringenter;
- in de sfeer van de beleidsuitvoering zal de EG meer eisen gaan stellen aan de controlerende apparaten in de Lid-Staten, die als gevolg van de toenemende EG-regelgeving toch al met extra opgaven geconfronteerd zullen worden.

Wat betreft het thema arbeidsomstandigheden lijkt de EG met het vervolg motto voor het Europees jaar, te weten 'samen blijven werken aan een betere werkplek', niet in de laatste plaats zichzelf een opdracht meegegeven te hebben.

Literatuur

- Gevers, J.K.M., Industrial Health and Safety protection in industry: participation and information of employers and workers, Commission of the European Communities, Luxembourg, 1987.
- Gier, H.G. de, Aansprakelijkheid in verband met arbeid. Enige ontwikkelingen ten aanzien van aansprakelijkheid bij arbeidsongevallen en beroepsziekten, Rechtspraak 8/9 (p. 11-17), 1990.
- Gier, H.G. de, Arbeidsomstandighedenrecht in Europees perspectief, Kluwer, Deventer, 1991.
- Gold, Michael, Social Policy: The UK and Maastricht, National Institute Economic Review (p. 95-103), February 1992.
- Kuile, B.H. ter, Arbeidsomstandigheden in Europese mist (uitgesproken tijdens het Arbocongres april 1992).
- Ministerie SZW, Integraal Beleidsplan Arbeidsomstandigheden, Den Haag, 1991.

De auteurs

Dr. C.J. Vos is hoofd van de afdeling Planning & Algemeen Beleid bij het Ministerie van SZW, DGA. Dr. H.G. de Gier is hoofd van de afdeling Arbeidsomstandighedenonderzoek bij NIPG-TNO.